

POLITIKE SEĆANJA, FEMINIZAM I SOLIDARNOST NAKON SUKOBA U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI

Mr Deana JOVANOVIĆ

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd i Univerzitet u Mančesteru

APSTRAKT U ovom radu ukazujem na ideju solidarnosti u feminističkim pristupima suočavanju sa prošlošću nakon konflikata u bivšoj Jugoslaviji. Sugerišem da solidarnost igra veoma važnu ulogu u promišljanju moralne odgovornosti kao i feminizma, te ukazujem na to da bi feministički pristupi 'uočavanjima' trebalo da uzmu u obzir koncept Drugog konstruisanog unutar kategorije roda. Literatura koja se bavi feminističkim pristupima 'suočavanju' do sada ovaj aspekt nije razmatrala. Različitosti između žena ilustrovane su kroz analizu drugačijih narativa sećanja žena u Srbiji koje su na specifične načine bile povezane sa konfliktima. U zaključku nudim mogućnost da bi kompleksnosti, kao i dijalog između različitih Drugosti unutar istog kolektiva i kategorije roda, morale biti uključene prilikom razmatranja ideje o solidarnosti u kontekstu suočavanja sa prošlošću, u cilju konfrontiranja različitim (političkim) paradigmama isključivanja u Srbiji.

Ključne reči: feminizam, solidarnost, sećanje, rod, Drugi, moralna odgovornost

UVOD

U ovom radu cilj mi je da ukažem na ideju solidarnosti u feminističkim diskusijama o moralnoj odgovornosti u vezi sa procesom suočavanja sa prošlošću u Srbiji. Dok ideja solidarnosti u moralnoj odgovornosti otvara puteve razumevanja Drugog (žrtve), što svakako predstavlja veoma važan element i u feminističkim diskursima u vezi sa suočavanjem sa prošlošću,

želim da ukažem na aspekte Drugosti koji opstaju u okvirima nekih kategorija, na primer roda, kao i na njihove odnose sa feminističkim idejama solidarnosti nakon konflikata u bivšoj Jugoslaviji početkom devedesetih godina. U ovom radu odgovaram na pitanje kako i zašto bi feminizam mogao da promišlja mnogostruke razlike koje konstituišu različite Druge u Srbiji, u diskursu suočavanja sa prošlošću.

Da bih ukazala na potrebu za kompleksnijim pristupom kada su u pitanju feminističke politike solidarnosti koje imaju za cilj razumevanje nejednakosti i društvene kompleksnosti, u ovom radu fokusiraću se na nekoliko stvari. U prvom delu rada osvrnuću se na ideju kulturnog i individualnog sećanja upućujući na njihovu društvenu ulogu u procesu suočavanja sa prošlošću. Zatim ću ukazati na rodne aspekte, kao i na odnos individualnih i društvenih sećanja. U drugom delu prikazaću neke od zaključaka istraživanja, sprovedenog 2009. godine¹, u vezi sa različitim narativima sećanja žena koje su bile povezane sa ratnim događanjima tokom devedesetih godina u Srbiji.

Veliki broj radova ilustrovao je i analizirao različite načine na koje su žene predstavljene i korišćene u nacionalizmu. U simboličkom smislu, kako je to još Nira Juval Dejvis objasnila, žene su instrumentalizovane i predstavljane kao simboli nacije (Yuval Davis 1997), dok su smeštane u ulogu biološkog, kulturnog i simboličkog tela za reprodukciju njihovog etničkog i nacionalnog kolektiva. Nacionalizam Jugoslavije, prema objašnjenju Staše Zajović, zamišljao je i konstruisao podelu između „žene kao majke” i „muškarca kao ratnika” (Zajović 1998, 169). Međutim, mnoge od žena su pregovarale sa ponuđenim konceptima i diskursima, dok ti izbori i „pregovori” čak do danas određuju pojedine osobe i društvene grupe. U analitičkom smislu, binarna opozicija između onih koji se opiru nacionalizmu i/ili onih koje ga, na ovaj ili onaj način, podržavaju (ili, pak, bivaju instrumentalizovani), onemogućava sagledavanje različitih paleta rodnih uloga, pozicija, subjektiviteta i iskustava. Žene u ratnim i posleratnim

1. Za potrebe magistarskog rada na programu rodnih studija na Univerzitetu u Utrehtu i Univerzitetu u Halu. Magistarski rad pod nazivom „Have Our Men Done That Too? Politics of Memory in Serbia: gender, subjectivities and experiences in nurses’ and activists’ memory narratives“ odbranjen je na programu rodnih studija na Univerzitetu u Utrehtu i Univerzitetu u Halu avgusta 2009. godine.

diskursima zauzimaju različite društvene pozicije (Goldstein 2001). U svom radu sam već razmatrala kompleksne pozicioniranosti i lokacije u kojima žene „nastaju”, kao i lociranost njihovih narativa, što je omogućilo uvid u višeslojne društvene dinamike, subjektivitete i pozicije. Razlike u sećanjima koje sam uočila tom prilikom među sećanjima mojih informantkinja, služe kao ilustrativni deo razmatranja hipotetičnih različitosti žena u Srbiji u okviru politika solidarnosti u feminističkim diskursima suočavanja. Stoga uzimam u obzir narative medicinskih sestara koje su na svojim višedecenijskim radnim pozicijama u jednom trenutku pružale profesionalnu negu ranjenim vojnicima Jugoslovenske narodne armije (JNA) dovođenih sa ratišta u Bosni i Hrvatskoj početkom devedesetih godina na Vojnomedicinsku akademiju (VMA) u Beogradu. S druge strane, uzimam u obzir i narative antiratnih aktivistkinja organizacije „Žene u crnom”, koje su bile vođene političkim stavom o pokazivanju bunta protiv rastućeg nacionalizma i nasilja, te su u to vreme u Beogradu javno iskazivale svoje političko neslaganje. Analiza jukstaponiranih narativa žena koje dele kategoriju roda omogućava uvid u sećanja, ali i u odnos prema prošlosti, kako društveni, kolektivni, tako i lični.

U trećem delu ovog teksta razmatram feministički aspekt tranzicione pravde i suočavanja sa prošlošću i ukazujem na važnost roda kao analitičke kategorije. Takođe, uključujem u diskusiju i ideju solidarnosti koja igra važnu ulogu u feminizmu, kao i u (feminističkim) razmatranjima postkonfliktnih aspekata. U ovom delu govorim o važnosti sagledavanja i proučavanja razlika unutar kolektiva, kao i kompleksnosti i višeslojnosti individualnih subjektiviteta. U zaključku nudim mogućnost da kompleksnosti, kao i dijalog između različitih Drugih unutar kolektiva u Srbiji, budu uključeni prilikom razvijanja ideje feminističke solidarnosti u toku suočavanja sa prošlošću. Takođe, nudim da kategorija solidarnosti bude promišljena i preispitivana u feminističkom ključu kako bi se konfrontirala paradigmatama (političkih) isključivosti ukorenjenim u Srbiji na koje ukazujem.

SUOČAVANJE SA PROŠLOŠĆU I SEĆANJE

Koncept suočavanja sa prošlošću odnosi se na aktivnosti koje politička zajednica čini da bi priznala i obznanila nedela autoritarnih vladavina, kao i onih pojedinaca koji moraju da se suoče sa njima (De Brito et al, 2008). S tim

u vezi, projekti tranzicione pravde teže osiguravanju javne odgovornosti nakon konflikata i prevenciju ponavljanja nasilja (ibid.). Individualno, kao i kolektivno suočavanje s prošlošću postalo je deo političkih, filozofskih i društvenih analiza (Zaharijević et al 2005; Zajović 2007; Cockburn 2007). Pod procesom tog suočavanja ne podrazumevam proces normativnog kreiranja homogenih zajednica niti proizvodnju harmonizovane prošlosti (Kuljić 2006, 279–280), već stvaranje različitih zajednica sećanja gde postoji „prihvatanje prisustva prošlosti kao ‚tereta‘ moralne odgovornosti” (Habermas 1997 u Misztal 2003, 146).

Rad nacionalne države na javnom sećanju „kroz procese uobličavanja i ujednačavanja predstava o prošlosti” (Đerić 2010, 99), kao i društvene i kulturne implikacije, veoma su bitni za sagledavanje dinamike u postkonfliktnim društvima koja prolaze kroz transformacije. Generalno govoreći, društvene nauke i humanističke discipline koje se bave diskursima „pomirenja”, različitim formama pravde itd., ukazuju na to da je proces suočavanja sa prošlošću na mnogo načina povezan i sa pitanjem sećanja i problemom kako se ono konstruiše, prenosi i društveno pregovara (Kuljić 2006; Fridman 2006). Individualna, kulturna, društvena, medijski konstruisana sećanja postaju strateški važni pojmovi koji ne samo da se koriste u javnim, političkim diskursima, već se i prisvajaju, odbacuju, negiraju itd. Društvenim, ali i ličnim angažovanjima pregovara se sa korpusom sećanja (ali i sa zaboravljanjem²) koji se reflektuju i na svakodnevne političke prakse. Rodni³ aspekti ovih procesa su važni i njima je dat značajan prostor (v. Hirsch i Smith 2002).

Ono što je primetno jeste da borbe između rivalskih interpretacija prošlosti koincidiraju sa političkim debatama u savremenoj Srbiji. Osim što sećanja postaju instrumenti društvenih borbi za moć, iz političkih arena ove debate se prelivaju u mnoštvo drugih društvenih sfera gde postaju instrumenti za

2. V. Konerton (Connerton 2008) koji ukazuje na tipove zaboravljanja. Informativna je i debata sa Konertonovim koncepcijama zaboravljanja vidi: Singer i Konvej (2008), Vesel i Moulds (2008). V. Adorno (1986 [1977]) koji ukazuje na aspekt zaboravljanja kao štetnog po projekat izgradnje demokratije.

3. Rod je ovde viđen kao „socijalna organizacija seksualnih razlika” i kao različita znanja (u fukoovskom smislu) o seksualnim razlikama (Scott 1998, 2).

konstrukciju etničkih, religijskih i mnogih drugih indentiteta. Ovo stanovište potvrđuje i moje istraživanje jukstaponiranih narativa sećanja medicinskih sestara i aktivistkinja u Beogradu, čiji će pojedini zaključci biti izneti u drugom delu ovog rada.

Rod svakako predstavlja važan (ali ne i jedini) element koji bi trebalo uzeti u obzir prilikom razmatranja problema postkonfliktnog društva. Rodne implikacije samog konflikta (i nacionalizma) bile su veoma snažne, i one se mogu pratiti do danas. Tokom devedesetih godina u Srbiji je zabeležena militarizacija, maskulinizacija, tradicionalizam i klerikalna retorika, povećana stopa kriminala, nacionalizam, šovinizam, antidemokratski i ksenofobični sentimente. U periodu „suspenzije civilno-društvene i institucionalne-političke sfere” (Papić 2002, 130–131), prilikom militarizacije i jačanja patrijarhalnih matrica, feministkinje su zabeležile veliki porast nasilja nad ženama (v. Mladenović & Litričin 1998), učešće žena u politici je drastično opalo (Papić 2002, 128), dok postoje indicije da žene predstavljaju najveće žrtve sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije (v. Nikolić-Ristanović et al, 1995). Utelovljene/i u ovakav sociopolitički kontekst tokom devedesetih godina „razorenog društva” (Bolčić 1995), lične i društvene pozicije odredile su političke, praktične i etičke izbore žena i muškaraca kako za vreme devedesetih tako i u vremenu koje je sledilo.

Individualna sećanja medicinskih sestara i aktivistkinja, kao i bilo čija druga, konstruisana su u društveno-istorijskom kontekstu, ohrabrena društvenim indikacijama, uposlena za društvene svrhe, ustanovljena društveno strukturiranim normama i obrascima, te zato sadrže mnogo toga što je društveno (Misztal 2003, 5). Shodno tome, sećanje je društveno organizovano i/ili društveno posredovano (Isto), ali i povezano sa emocijama, političkim preferencijama, stanovištima i dr. Dok se oslanjaju na eksterne objekte (kao što su spomenici, mediji itd.), konstruišući sećanja u relaciji prema kulturnom⁴

4. „Kulturno sećanje” kao koncept naglašava odnos između sećanja i sociokulturnih konteksta i procesa (Erll 2008, 4). Korišćenje koncepta kulturnog sećanja može da se razume kao sveobuhvatni koncept koji pravi kompromise između društvenog, medijskog i kognitivnog sećanja, u kojem su svi ovi koncepti prisutni (Erll 2008, 4).

sećanju, jaz između individualnih i kulturnih sećanja postaje mali (Poole 2008, 152). Stoga, odnos između individualnih i kulturnih sećanja sagledavam pre kao „kontinuum, nego kao jaz” (ibid.). Dok individualna sećanja ne moraju obavezno da se preklapaju sa kulturnim, narative sećanja posmatram kao društvene, i to one koji nastaju kroz interpersonalne komunikacije u njihovim okruženjima.

Jukstaponirani narativi medicinskih sestara i aktivistkinja govore o načinima na osnovu kojih se sećanja konstruišu među ženama koje dele pripadnost istom rodu, a neke od njih i etnicitetu. U narednom delu ukazaću na dinamike gde iskustva⁵ i rod igraju važnu ulogu u konstrukciji subjektiviteta⁶, koji pak utiču na narative koji upućuju i na odnose prema prošlosti. Ovo poslednje ujedno predstavlja i najosnovniju liniju različitosti između narativa medicinskih sestara i aktivistkinja. Sledeći deo služi kao ilustracija, da bih se u trećem delu teksta osvrnula na ideju međusobne solidarnosti nakon etničkog konflikta u feminističkim diskusijama o moralnoj odgovornosti, kao i na mogućnost uključivanja mnogostrukih Drugih kroz pojam solidarnosti.

SEĆANJA I POLITIKE LOKACIJA – NEKI ZAKLJUČCI

U ovom delu izneću samo one detalje u kojima su se narativi razlikovali⁷, iako su prilikom analize uočene sličnosti koje se ogledaju u rodno uslovljenim pozicijama u privatnoj sferi života, poput aktivnosti vezanih za porodicu.

-
5. Subjekti su kontruisani u rodnim paradigama u kojima dobijaju iskustva. Iskustva vidim kao proizvedena u relaciji prema seksualnim razlikama. Ona su uvek već interpretacija i nešto što se interpretira (Skott 1998) i ne može biti odvojivo od sopstva koje nastaje i konstruiše se u rodnim paradigama.
 6. Subjekte vidim kao mesta dodeljenih prava, obaveza i odnosa moći koji se presecaju sa psihološkim entitetom (sopstvo), ali ne koincidira potpuno sa njim (Braidotti 2002, 159–160). Želje, afektivnosti i imaginacija su, takođe, pokretači sopstva.
 7. Materijal je prikupljan polustrukturisanim intervjuima i pristupom usmene istorije.

Medicinske sestre sa kojima sam razgovarala provele su ceo svoj radni vek na VMA⁸, gde su se nalazile i u trenutku raspada Jugoslavije i kada su ranjeni vojnici JNA dovođeni na ovu kliniku. Aktivistkinje sa kojima sam razgovarala u „Ženama u crnom“ (ŽuC) u grupi su skoro od osnivanja i danas su aktivne članice.

U prvom delu ću se osvrnuti na pozicije iz kojih subjekti govore, koje su pak veoma različite. Društvene mreže, profesije, odnos prema državi i političkom režimu tokom devedesetih, državi blagostanja, ideologijama itd., za obe je grupacije bilo ono što je ne samo uticalo na konstrukciju njihovih subjektiviteta, već je i konstituisalo i opredelilo mesta sa kojih obe grupacije govore i sećaju se svojih angažmana, ali i istorijskih događaja⁹. Sećanja sestara na njihov profesionalni angažman ukazivala su na profesionalne, institucionalne i nacionalne afilijacije koje su se gradile kroz pripadnost VMA, kao i državi (i vojsci) za koju su radile. Kroz njihove narative se uviđa i lojalnost, ponos i osećaj pripadnosti „kući“, to jest prestižnoj, uglednoj i dobrostojećoj ustanovi. Veoma dobri uslovi u kojima su radile, beneficirani radni staž ili dobro plaćeni posao, kao i militarizacija njihovih radnih mesta (pa i njihovih života [v. Enloe 2000]) u datim okolnostima učinile su da stavovi prema sopstvenim pozicijama budu izneseni u zaštitničkom tonu prema instituciji VMA. Puna sloboda izbora (u smislu izbora nove profesije, novih životnih prilika), kako sve smatraju, nije postojala za njih u to vreme.

S druge strane, lokacije iz koje su govorile aktivistkinje Žena u crnom – dolaze sa pozicija pružanja otpora politikama isključivosti u vreme buktanja

8. VMA predstavlja medicinski kompleks koji je osnovan i još je uvek pod supervizijom vojske (danas inkorporiran u Nacionalni sistem odbrane Ministarstva odbrane Republike Srbije). I danas je jedna od najboljih institucija za lečenje vojnih osiguranika. Od 2005. godine se otvorio i za pružanje usluga civilnom stanovništvu (http://www.vma.mod.gov.rs/cms/sr-lat/meni_link/27/).

9. Moja želja nije da tvrdim da je grupacija medicinskih sestara u sferi „ratnih radnica“ (Woolacott 1998, 127) jer ih je njihova profesija u bolnici pod vojnom administracijom postavila u situacije koje nikad nisu zamišljale niti želele, kako tvrde, iako su dobile medicinsko obrazovanje koje se ticalo ratnih situacija; niti mi je ideja da „Žene u crnom“ posmatram kao idealni model građanstva.

nacionalizma, i svesnog odbijanja da se identifikuju sa novom državom i nacijom čije su bile građanke – što je bio njihov politički izbor. Njihov osećaj pripadnosti bio je, i još uvek jeste, upravo određen organizacijom ŽuC. Angažman u ŽuC-u ujedno je postao jedna od najvažnijih ličnih aktivnosti ovih žena, iako su neke od njih u to vreme bile zaposlene na drugim mestima. Ujedinjene time što su bile političke istomišljenice u zajedničkom antagonizmu prema državi, konstruisale su osećaj pripadnosti ovoj organizaciji i građanskoj opciji.

Najosnovnija razlika među sećanjima ovih žena je u javnoj distribuciji brige, koja je bila određena „prirodom” njihovih aktivnosti i društvenim aranžmanom u kojem su bile postavljene. Profesionalizovana briga medicinskih sestara¹⁰ usmerena ka vojnicima koji su bili dopremani na njihovo radno mesto, smestila ih je u određene odnose sa njihovim tadašnjim pacijentima. U „nenormalnim vremenima”, kako su sve to naglasile, one su želele da nadmaše sebe u profesionalnom smislu, u teškim trenucima nestašice i društvenog haosa. Sestre su brigu videle i zapamtile kao društveno važnu. Prilike kada su nadmašivale sebe proizvele su osećaj ličnog zadovoljstva, kojim se i danas ponose. To je u velikoj meri uticalo na narative ne samo o radu u toj ustanovi, već je i uslovalo i percepciju sebe kao društveno važnih činilaca u to vreme.

Aktivistička sećanja, s druge strane, takođe su govorila o percepciji svog angažmana kao društveno važnog, ali u smislu javnog, političkog usmerenja kroz aktivističke projekte. Briga za druge, tj. žrtve, polazna je osnova sa koje su komentarisale i ocenjivale prošlost, sa premisom da je kolektiv kojem pripadaju taj u čije ime se vrši nasilje, što je ujedno jedna od političkih odrednica same organizacije. Kod svih žena one su bitne za konstrukciju sopstvenog subjektiviteta i osećanja pripadnosti.

Zanimljivo je da su se prilikom narativa o angažmanima pojavljivala njihova znanja o sukobima u bivšoj Jugoslaviji i istorijskim događajima. S jedne strane, aktivistička društvena formacija – mreža i podrška istomišljenika i istomišljenica okupljenih povodom istog cilja – igrala je važnu ulogu u

10. Sama profesija medicinskih sestara je i rodno označena, v. Davies (1995), Goldstein (2001).

konstrukciji ne samo sećanja, već i sticanja znanja o ratu. Rat je zapamćen kroz tehnike sticanja alternativnih informacija o ratnim zbivanjima, izvan propagandne mašinerije države (v. Gordi 1999). Ovu poziciju su stekle kroz javnu borbu protiv nacionalizma i nasilja. Dok su tokom vremena nastajale kao Žene u crnom, edukovale su se i međusobno upoznavale bivajući ujedinjene besom i buntom, kao i kritičkim stavom prema državi. Aktivistkinje, politički antiratno i feministički usmerene, ukazuju na lojalnost idejama ŽuC-a, kao i jedne prema drugoj, gde su razvile jaka prijateljstva. Ovo je ujedno i jaka društvena mreža i lokacija koje su odredile i pozicije sa kojih aktivistkinje pamte i interpretiraju i istorijske događaje tokom devdesetih.

S druge strane, medicinske sestre sebe i svoje znanje o ratnim dešavanjima smeštaju i konstruišu naspram i kroz VMA kao instituciju, kroz zaposlene (neki od njih su i danas prijatelji) i pacijente, tadašnje vojnike. Kroz ove – njima važne – lokacije one govore, razumeju i interpretiraju istorijska zbivanja i danas, a ratni angažmani Srbije bili su viđeni uglavnom kao odbrambeni. Odnos između sestara i njihovih pacijenata, koji do danas ostaje snažno utisnut u pamćenje, izgrađen je naročito kroz slike velikog broja mladih ljudi, vojnika JNA, onesposobljenih za ceo život. Provodeći mnogo vremena sa njima, nekad u dupliranim smenama, sestre su izgradile saosećajne odnose sa pacijentima. Zastraujuće povrede koje do tada nisu imale prilike da vide, i to u velikim razmerama, u njima su stvorile osećaj kao da su i one same „u ratu“.

Govoreći o vremenima ratnih konflikata sa kojima su i jedne i druge imale dodira na ovaj ili onaj način, kao i snažnim osećanjem pripadnosti sopstvenim institucijama/organizacijama i društvenim formacijama, i kroz znanja i iskustva, žene su iskazale visoko politizovana sećanja. Sećanje, koje funkcioniše kroz obrasce isključivanja (Misztal 2003), doprinelo je da su u svojim narativima aktivistkinje birale da prepoznaju i zapamte samo određene žrtve, baš kao i medicinske sestre. Za aktivistkinje, žrtve su instrumenti njihovih političkih komentara i iskazivanja politike moralne odgovornosti. Govoreći o konfliktima, one su isključivo govorile o žrtavama koje je u njihovo ime počinio režim u kojem su i same živele. Medicinske sestre, pak, izrazile su saosećanje za patnju svojih pacijenata, bivših vojnika JNA, i nisu se osvrnule na aspekt (etnički) Drugih. Institucionalna pripadanja, specifična značenja

koja su pripisivala svojoj brizi, uznemirujuće slike kojima su prisustvovala i koje pamte, na njih su uticale tako da izraze saosećajnost prema žrtvama koje su čuvale u svojim sećanjima. Solidarnost sa žrtvama, koja ima i političke implikacije, u ovom slučaju ukazuje upravo na diferencijalne alokacije „mogućnosti za žaljenje koje odlučuju koja će vrsta subjekta biti i mora biti vredna oplakivanja a koja ne” (Butler 2004).

Ukratko prikazana analiza narativa, ličnih ali i onih društveno uslovljenih, poslužiće kao ilustracija za razmišljanje o feminističkoj ideji solidarnosti, kao i o mogućnosti uključivanja mnogih različitosti žena u politike solidarnosti u feminističkim diskursima suočavanja. U tekstu koji sledi posvetiću pažnju ideji solidarnosti, koja igra važnu ulogu kako u promišljanju moralne odgovornosti, tako i u feminističkoj teoriji i praksi.

SOLIDARNOST, FEMINIZAM I MORALNA ODGOVORNOST

Feministički teorijski okviri koji se odnose na promatranje, istraživanje i suočavanje sa posledicama prošlosti tokom devedesetih godina, oslanjaju se na promišljanja o moralnim odgovornostima, kao i na kategoriju solidarnosti na koju se pozivaju. Uopšte uzev, feministička potreba za politikom solidarnosti izgrađena je u cilju ostvarivanja strategije govora u ime „žena” kao političke kategorije, ukazujući na probleme koje žene smatraju da dele (Steans 2007). Solidarnost omogućava da se ispolji i rodna osvešćenost, koja je neophodna za praktikovanje i razvoj feminističke misli, kao i da bi se „žene” kao kategorija strateški ujedinile izvan granica klase, nacije, etniciteta i religije. Solidarnost je, dakle, neophodna da bi feminizam postojao kao ideja i ostvario svoje ciljeve, pozivajući na solidarnost sa društvenim grupacijama koje su neravnopravne.

Problematika nejednakosti u smislu suočavanja sa prošlošću ne odnosi se samo na rodne, klasne, religijske, etničke, već i moralne nejednakosti koje nedavna prošlost stavlja pred pojedince da se odrede prema zločinima počinjenim u ime njihovog kolektiva, prema žrtvama, kao i prema kolektivnim, političkim odgovornostima koje se prenose na moralne odnose u postkonfliktnom društvu (Dimitrijević 2010). Nenad Dimitrijević povezuje pojam solidarnosti sa idejom o moralnoj odgovornosti na sledeći način:

„Solidarnost se pokazuje kao normativno svojstvo grupne strukture koje usmerava kako odnose unutar sebe, tako i na odnose sa onima *koji grupi ne pripadaju*. Solidarnost zahteva od svakog pripadnika kritičku refleksiju o individualnim i kolektivnim stavovima, uverenjima i delanju. Ovako shvaćena, solidarnost je u jezgru kako pretpostavljene tako i retrospektivne kolektivne odgovornosti” (Dimitrijević 2010, 135, kurziv D.J.). Feministički i/ili rodni pristup tranzicionoj pravdi¹¹ i suočavanju sa prošlošću u aktivističkim i akademskim okvirima koji prisvajaju ovo stanovište, utoliko imaju važnost jer ne samo da ukazuju na moralne nejednakosti, kritičku refleksiju i solidarnost, već uzimaju u obzir i rodne implikacije.

Daša Duhaček podseća da je u političkom smislu, osim koncepta odgovornosti, važan i kolektiv koji snosi odgovornost, to jest građanstvo, „budući da jedino ono pruža potrebn format za političku odgovornost” (Duhaček 2007, 82). Ona dalje tvrdi da se „građanska politička zrelost može priznati i steći jedino ukoliko se prihvati građanska odgovornost”. Dimitrijević (2010) ovo prati, smatrajući da grupna solidarnost oblikuje moralnu odgovornost i obrasce njene raspodele posle kolektivnog zločina, upravo zbog toga što individualni udeo kolektivne odgovornosti počiva na identitetu koji individue dele sa akterima direktno ili posredno uzročno odgovornim za zločin. On, kao i Duhaček, vidi proces refleksije (ili autorefleksije – Duhaček 2007) koja uzima u obzir Ja-Mi perspektivu, iz koje proizlazi odgovornost.

Unošenje rodne dimenzije u tranzicionu pravdu¹², i/ili feministički pristup suočavanju sa prošlošću, prema mišljenju Staše Zajović (2007), aktivistkinje *Žena u crnom*, podrazumeva nekoliko elemenata: uključivanje dimenzije roda u teoriju i praksu tranzicione pravde, konstrukciju vidljivosti kontinuiranog

11. Pojam roda u okviru tranzicione pravde razvija se kako u vidu projekata koji posebno uzimaju u obzir iskustva žena ili rodne implikacije konflikta (v. na primer, International Center for Transitional Justice (ICTJ) program „Gender Justice” <http://www.ictj.org/en/tj/786.html>), tako i u akademskoj produkciji (v. Campbell 2010; Bell i O’Rourke 2007; Kašić 2009; Ní Aoláin i Rooney 2007; Zajović et al. 2007).

12. Veza između feminizma, ženskih pokreta, pacifizma i antiratnih opredeljenja u ovom radu nije automatski uzimana kao nužna (v. Zaharijević 2007).

prisustva žena u otporu ratu; vidljivije žene kao akterke mira (odbijanje slike žene samo kao žrtve), kreiranje feminističke etike odgovornosti, tj. preuzimanje odgovornosti za mir, i aktivan doprinos trajnom i stabilnom miru; „transformacija etike brige o ‚svojima‘ kao patrijarhalne dužnosti u emotivni, moralni i politički izbor – briga o drugima, pre svega žrtvama zločina počinjenim *u naše ime* i aktivna politika solidarnosti, poverenja i mira; jačanje ženske solidarnosti, tj. stvaranje ženskih koalicija za kažnjivost svih zločina” itd. (Zajović 2007, 64).

Feministkinja Lepa Mladenović je u vidu refleksivne ispovesti napisala da bi žene u Srbiji trebalo da prihvate „politike znanja o razlici” (Mladenović 2005 [1999]). Prema njoj, feministička politika je važna u smislu komunikacije, gde se različitosti susreću u razumevanju i empatiji. Ona pokreće veoma važno političko/društveno pitanje – kako žene koje pripadaju zajednici u čije ime su vršeni zločini mogu prići ženama koje su etnički različite (Druge i žrtve). Koncept „politike znanja o razlici” koji Mladenović uvodi, za nju predstavlja prepoznavanje različitosti, interesovanje za solidarnost i empatiju sa Drugima (Mladenović 2005 [1999], 196–197). Jedno od pitanja koje se javlja u ovim politikama, po njenom mišljenju, jeste kako da razumemo i održimo jednakost, a da istovremeno ne viktimizujemo Druge (žrtve).

Ovako definisane solidarnosti, bilo da su označene kao feminističke ili u sklopu moralne odgovornosti i (auto)refleksivnosti, ustanovljene su u odnosu na kolektiv koji je bio označen kao žrtva (Drugi) i kolektiva u čije ime su počinjeni zločini. Glavnu ulogu demarkacije onoga sa kojim/om se praktikuje solidarnost igra upravo etnicitet, čije su razdorne reinvenije i bile jedan od glavnih uzroka prozvodnje konflikta (Žarkov 2007). Ovakva solidarnost je svakako bitna, i čini osnovu moralne odgovornosti. No, čini se da rodne pozicije i dinamike, kao i stvaranje i postojanje Drugosti unutar rodni kategorija (kao i na primer, unutar istog kolektiva, nacije, građanstva itd.) nisu u velikoj meri promišljane u ključu feminističkog suočavanja sa prošlošću. Zbog čega i na koji način feminizam može da uključi razmatranje Drugih unutar svog kolektiva u Srbiji, objasniću u daljem tekstu.

DRUGOSTI I SOLIDARNOSTI

Poslednjih decenija XX veka nacionalistička propaganda u Srbiji je omogućila i promovisala konstrukciju bezbrojnih Drugih: u istoj državi, istom gradu, unutar istih porodica, istog roda itd. Kako Jarić (2009) kaže, odsustvo razumevanja drugih je možda jedna od najdramatičnijih posledica društvenih okolnosti kroz koje su pojedinci, društvo i region prošli u proteklih dvadeset godina. Moglo bi se tvrditi da je ideološka demarkacija između aktivistkinja i medicinskih sestara upravo konstruisana naspram nasleđa Miloševićevog režima. Hipotetički govoreći, žene sa kojima sam razgovarala bi mogle biti Druge jedna za drugu (ali ne i nužno!).

Politike različitosti, u feminističkom ključu, na koje je i Mladenović (2005 [1999]) referirala, veoma su važan element koji ima potencijala da otvori mesta ne samo za stvaranje alijansi među ženama u postkonfliktnom kontekstu, već i za početak feminističkog „suočavanja sa prošlošću”. Međutim, moramo imati na umu da solidarnost ne može biti uspostavljena na pretpostavkama o ženama kao homogenoj kategoriji. Razlike među ženama ne predstavljaju prepreku solidarnosti u feminizmu, već je upravo poštovanje različitosti neophodno za uspostavljanje solidarnosti (Steans 2007, 730). Feministička praksa koja se gradi na dijalogu i poštovanju različitosti, kao i pojam solidarnosti, u ovom slučaju u kontekstu nakon konflikta, otvara upravo pitanje solidarnosti kao strateškog pojma, koji pak u sebi nosi i znake isključivanja (Steans 2007, 737). U tom smislu otvara se i pitanje politike uključivanja u okviru ideje solidarnosti.

Produbljivanje već konstituisanih političkih i ideoloških podela, prožetih patrijarhalnim vrednostima, uvek mogu iskrsnuti u slučaju „otvaranja Pandorine kutije prilikom procesa suočavanja sa prošlošću” (Dimitrijević 2007, 234). Stoga, konstantni proces proizvodnje Drugosti unutar nacionalnih kolektiva može upravo „ići na ruku” proizvodnji plodnog tla za optuživanja i za proizvodnju mržnje, i međusobna okrivljavanja. Pitanje koje se otvara jeste kakvi preduslovi, koraci ili uslovi bi mogli da se stvore da bi počela da se konstruiše refleksija koja je u središtu moralne odgovornosti¹³.

13. Usled ograničenosti prostora u ovom radu, iako veoma bitna (možda i čak i najznačajnija), državna politika i njeno učešće u ovim aktivnostima neće biti razmatrani.

Simultano razumevanje Drugih koji su konstruisani unutar ne samo etničkih, nego i unutar rodnih kategorija, razumevanje i prepoznavanje različitosti među ženama u Srbiji (koje su u mnogim slučajevima Druge jedna za drugu), slušanje njihovog bola, patnji i borbi, kao i stvaranje saveza među njima mogao bi da bude važan projekat kao i premisa samih politika različitosti. Ovo, možda, može biti čak i pretpostavka za stvaranje političke atmosfere u kojoj će pojedinci početi da razumevaju važnost Ja-Mi refleksije, a zatim je na kraju i prisvajati. Stoga je, smatram, neophodno razumeti različite rodne pozicije, iskustva, i subjektivitete kako bi se promatralo stvaranje osnova za izgradnju odgovornog građanstva.

Državna politika devedesetih godina dovela je do nastajanja antiratnih pokreta i možda time dovela do toga da određeni broj žena krene putem samokonstruisanja u antiratne, feminističke aktivistkinje. Isto društvo i politika koja je od nekih žena stvorila svoje „protivnice” (aktivistkinje), postavila je medicinske sestre u situaciju za koju su verovala da se nikada neće naći – da pružaju pomoć velikom broju povređenih sunarodnika u ratu. Takva politika ih je dovela u poziciju da iz svojih lokacija stvore i empatiju prema pacijentima, pripadnicima sopstvenog naroda, kroz čije su priče i brigu konstruisale sebe, kao i svoja sećanja i odnos prema prošlosti. Kao što je to moguće uvideti iz iznetih zapažanja o narativima medicinskih sestara i aktivistkinja, postajući ono što „jesu” danas, njihova iskustva, osećanja, profesije, politička opredeljenja, pozicije itd., konstruisali su lična sećanja, odnose prema prošlosti, kao i njihove subjektivitete, etike itd. Na ovaj način, profesije, rod, društveni i institucionalni okviri u kojima žene konstruišu sebe pokazuju se kao elementi koji čine i kreiraju društvenu kompleksnost i dinamiku u postkonfliktnom društvu. Ovim stanovištem, pritom, ne želim da isključim tvrdnju da u grupama čiji su pripadnici povezani kolektivnim zločinom postoji tip odnosa koji ih (nas) čini odgovornim, međutim na različite načine (Dimitrijević 2010, 128). U smislu moralne odgovornosti ne možemo se prosto vratiti na stanje „jednakosti“, kako ga naziva Dimitrijević, „kao da se ništa nije dogodilo” jer bi to bilo „i empirijski nemoguće i moralno pogrešno” (Dimitrijević 2010, 139).

Dimitrijević (2010) dodaje, da bi jedna namera morala biti okarakterisana kao kolektivna, ona mora da bude predstavljena kao *cilj* koji je zajednički

grupama, nakon čega slede određena očekivanja i obaveze. Ove ciljeve ne moraju da dele svi pripadnici, ali, između ostalog, „potrebna je afirmativna interpretacija, koja će obrazložiti kako se konkretnom kolektivnom namerom potvrđuju relacionala i poziciona svojstva grupne strukture” (ibid.). Da bi se ciljevi i afirmativne interpretacije razumele, kao i njihove logike i važnost, pa čak i pojam građanskih odgovornosti, neophodno je sagledati i unutrašnje dinamike samog kolektiva.

Trenutno, rad na nacionalnom određenju prema prošlosti pre ide ka zaboravljanju nego ka pamćenju, dok uloga države u suočavanju sa prošlošću u velikoj meri nije definisana¹⁴. Usled ograničenog uspeha pravnih efekata u Srbiji i bez moralne refleksivnosti i pedagoških napora, dostizanje pravde nije moguće (Lošonc 2005, 76). Zbog inertnog stava države, tekovine državne politike tokom devedesetih danas ostaju nasleđe neinterpretirano u ključu moralne odgovornosti, što određuje ne samo politički tok Srbije, već i društvena kretanja unutar same Srbije.

Promocija politika moralne odgovornosti u Srbiji trenutno dolazi iz političkog alternativnog sektora, i kako to tvrdi Daša Duhaček „deo javnog prostora odakle se poziva na političku odgovornost, među onima koji to čine, upravo čine žene”¹⁵ (Duhaček 2007, 81) među kojima Žene u crnom kao organizacija „najviše istrajavaju u zagovaranju odgovornosti u suočavanju s prošlošću svoje političke zajednice” (ibid.). Međutim, moramo imati na umu da deo te politike odgovornosti danas dolazi iz ugla koji je u Srbiji marginalizovan,

14. Na primer, projekat Komisije za istinu i pomirenje je bio nedelotvoran i propao je 2003. godine, dok se trenutno i dalje razvija predlog nevladinog sektora (koalicija) za osnivanje regionalne komisije za uspostavljanje činjenica o ratnim zločinima na teritoriji bivše Jugoslavije (Koalicija za REKOM: www.korekom.org). Osim ovih instrumenata za pronalaženje istine, sudski procesi su usporeni, a rad međunarodnih sudova pravde ima upitan i različit uticaj na kolektive. Takođe, rad medija, koji čine jedan od najvažnijih elemenata, pasivan je u ovom pogledu (v. Milivojević 2007)

15. Jedno od viđenja Sintije Kokburn jeste da je društveno uslovljen položaj žena upravo taj koji postavlja žene u pozicije antiratnih/mirovnih itd. aktivistkinja: „To je žensko životno iskustvo. Sistem u kojem živimo je taj koji postavlja žene u određene odnose prema društvu” (Cockburn 2003, 6).

osporavan, nekad čak i demonizovan na više osnova¹⁶, dok su razorni socijalni procesi stvorili društvo isključivosti.

Stvaranje puta ka uzajamnom razumevanju, rad na solidarnosti i empatiji, možda bi mogli da otvore put za slabljenje snažnih obrazaca isključivanja na temelju različitosti, koji opstaju u savremenom društvenom i političkom životu u Srbiji (Jarić 2005). Učenje iz drugačijih iskustava i prošlosti bi trebalo, smatram, u sebe da uključi razmenu sećanja, pluralnost i otvaranja prostora za razumevanja. Stoga je neophodno prepoznati i razumeti višestruke razlike i između žena u Srbiji u cilju širenja feminističkih ideja, kao i ideja o odgovornosti kroz politike različitosti. Adorno (1986 [1977]) nas podseća da će istinu i demokratsku pedagogiju saslušati individue koje su spremne *i/ili žele* da čuju. Razumevanje i dijalog otvaraju prostor za iskrsavanje, ali i za usvajanje različitih perspektiva, baš kao i feminističkih. Dijalog sa onima koje/i su „iste/i”, a opet Druge/i, kojima predstoji zadatak preuzimanja odgovornosti, možda bi mogao da otvori prostor za razumevanje različitih ideja kod onih za koje mislimo da nikada ne bi „čuli”. U tom smislu, feminističke ideje i prakse, baš kao i sama ideja o refleksivnosti u vezi sa moralnom odgovornošću, na ovaj način bi mogle da budu distribuirane, a s vremenom i usvajane. S obzirom na to da je identitet fluidan pre nego fiksiran i da je konstruisan dinamičnim interakcijama sa drugima, putem dijaloga su moguće izgradnje strategija za uspostavljanje alijansi i novih, inkluzivnijih oblika solidarnosti.

ZAVRŠENE REČI

U ovom radu ukazala sam na proces suočavanja sa prošlošću, koji ima svoju društvenu dimenziju, kao i na značaj sećanja, ličnih i društvenih, koji su u sprezi. Pri tome, nisam imala nameru da ponudim teoretizaciju pojma solidarnosti niti individualne i kolektivne moralne odgovornosti, već sam promišljala ideju solidarnosti unutar konteksta suočavanja sa prošlošću, na koju referiraju i određeni feministički pristupi i prakse. U kratkoj ilustraciji analize narativa sećanja žena na njihove aktivnosti koje su bile povezane sa konfliktima tokom devedesetih godina u Srbiji, ukazala sam na moguće politički

16. Ovde neću zalaziti u mehanizme njihove političke marginalizacije i diskvalifikacije, koji su veoma bitni, ali prevazilaze okvire ovog rada.

kreirane Drugosti. Takođe, skrenula sam pažnju i na različite načine na koje su subjektiviteti, iskustva i rod prepleteni. Kroz razmišljanje o uključivanju mnogostrukih različitosti koje danas opstaju u Srbiji, a koje ujedno mogu da impliciraju i različite odnose prema prošlosti, skrenula sam pažnju na teorijsku potrebu za kompleksnijim pristupom kada su u pitanju feminističke politike solidarnosti, koje imaju za cilj razumevanje nejednakosti i društvene višeslojnosti. Smatram da bi kategorija solidarnosti možda mogla da bude promišljena i preispitivana u feminističkom ključu kako bi se konfrontirala paradigmi (političkih) isključivosti duboko ukorenjenim u Srbiji.

U feminizmu, proces dijaloga ohrabruje učesnike da slušaju, čuju i da cene različitosti (Steans 2007, 737). U tom smislu, nove vrste politika teže da sagrade inkluzivnu solidarnost na bazi heterogenog znanja i etike poštovanja drugog (ibid.). Stoga, ne samo razmišljanje o pozicijama onih koji onemogućavaju artikulaciju ženskih interesa, potrebe i prava, već i promišljanje osnovnih koncepata (poput ideje solidarnosti), ali i reflektivnost u vezi sa *sopstvenim* privilegovanim pozicijama isto tako su neophodne i važne (Steans 2007, 739). Politike razlika mogu biti bolno iskustvo (Steans 2007, 743), ali nisu ništa bolnije od samog razumevanja moralne odgovornosti. Preispitivanje šta solidarnost zapravo znači, koga ona uključuje a koga ne, i u kojim diskursima, kao i koje su posledice tog „odabira”, neka su od pitanja koje ovaj rad otvara. U procesima (političkih) borbi, eventualni konflikti koji mogu nastati u okvirima društvenih nauka i humanističkih disciplina koje ove koncepte razmatraju, pre bi mogli da budu sagledani kao prednosti i prilike da se određeni pojmovi (ponovo) promišljaju.

Autorka ovog teksta se nada da je analiza politika sećanja žena koje su učestvovala u istraživanju a čiji su rezultati delimično izloženi, kao i ukazivanje na kompleksne perspektive iskustava i subjektiviteta, doprinosi dostizanju razumevanja. U tom smislu društvene kompleksnosti i pluralnosti pre vidim kao prednosti koje bi trebalo uočiti, priznati i razumeti, nego kao slabosti (ibid.). Stoga, razmatranje, uključivanje i razumevanje različitih ženskih iskustava u političkim paradigmama bi možda mogli da postanu deo procesa promišljanja prilikom feminističkog suočavanja sa prošlošću, i da vode stvaranju nove paradigme odgovornosti na savremenoj političkoj sceni u Srbiji.

LITERATURA

- Adorno, Teodor. 1986 [1977]. „What Does Coming to Terms with the Past Mean?“. U *Bitburg in Moral and Political Perspective Manly Traditions. The Folk Roots of American Masculinities*, ur. Geoffry Hartman, 114–129. Bloomington: Indiana University Press.
- Bell, Christine and Catherine O'Rourke. 2007. Does Feminism Need a Theory of Transitional Justice? An Introductory Essay. *The international Journal of Transitional Justice* 1: 23-44.
- Bolčić, Silvano. 1994. „O 'svakodnevic' razorenog društva Srbije početkom devedesetih – iz sociološke perspektive“. U *Kulture u tranziciji*, ur. Milena Prošić-Dvornić, 138–145. Beograd: Plato.
- Braidotti, Rosi. 2002. „Identity, Subjectivity and Difference: A Critical Genealogy“. U *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*, ur. Gabriele Griffin and Rosi Braidotti, 158-178. London: Zed Books.
- Butler, Judith. 2004. *Precarious Life: The Power of Mourning and Violence*. London: Verso.
- Campbell, Kirsten. 2010. Rod tranzicione pravde: pravo, seksualno nasilje i međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju. *Reč* 80(26): 149–176.
- Cockburn, Cynthia. 2003. The Postwar Moment: Lessons from Bosnia Herzegovina. *Women and Environments* 58-59: 6–8.
- Cockburn, Cynthia. 2007. *From Where We Stand: War, Women's activism and feminist Analysis*. London and New York: Zed Books.
- Connerton, Paul. 2008. Seven Types of Forgetting. *Memory Studies* 1(1): 59–71.
- Davies, Celia. 1995. *Gender and the Professional Predicament in Nursing*. London: Taylor & Francis Group.
- De Brito, Alexandra Barahona i dr. (ur) 2001. *The Politics of Memory and democratization*. Oxford: Oxford University Press.
- Đerić, Gordana. 2010. Postkomunistička izgradnja sećanja: između „velike priče“ (dnevno)političkog mita. *Etnoantropološki problemi* 5(3): 99–116.
- Dimitrijević, Nenad. 2007. „The Importance of Accountability for Serbia Today“. U *Women for Peace*, ur. Staša Zajović i dr, 76-84. Belgrade: Women in Black.
- Dimitrijević, Nenad. 2010. Kolektivna moralna odgovornost s onu stranu uzročnosti i krivice. *Reč* 80(26): 123–148.
- Duhaček, Daša. 2007. Kako do političke odgovornosti: Hana Arent i slučaj Srbije.

- Genero* 10-11: 73–86.
- Enloe, Cynthia H. 2000. *Maneuvers: the international politics of militarizing Women's lives*. Berkley CA: University of California press.
- Erl, Astrid. 2008. „Cultural Memory Studies: An Introduction“. U *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, ur. Astrid Erl i dr, 1-19. Berlin and New York: Walter de Gruyter.
- Fridman, Orli. 2006. Alternative voices in Public Urban Space: Serbia's Women in Black. *Ethnologia Balkanica* 10: 291–303.
- Goldstein, Joshua S. 2001. *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge: University Press.
- Gordy, Eric 1999. *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the destruction of alternatives*. University Park, PA.: Penn State University Press.
- Helms, Elissa. 2010. The gender of coffee: Women and reconciliation initiatives in post-war Bosnia and Herzegovina. *Focaal—Journal of Global and Historical Anthropology* 57: 17–32.
- Hirsch, Marianne and Valerie Smith. 2002. Gender and Cultural Memory. *Signs* 28(1): 1-19.
- International Center for Transitional Justice (ICTJ) – „Gender Justice“ Program. Dostupno na: <http://www.ictj.org/en/tj/786.html>
- Jarić, Isidora. 19.01.2011. Avantura preživljavanja. *Politika*. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Sta-da-se-radi/Avantura-prezivljavanja.lt.html>
- Jarić, Isidora. 2005. U kandžama izneverenih očekivanja. *Filozofija i društvo* 2: 75–87.
- Kašić Biljana. 2009. How to Radicalize Responsibility. Feminism and Rape. *DEP*: 168–180.
- Koalicija za REKOM (koalicija za regionalnu komisiju za uspostavljanje činjenica o ratnim zločinima na teritoriji bivše Jugoslavije). Dostupno na: <http://www.korekom.org/>
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja stampa.
- Lošonc, Alpar. 2005. Aspekti politike sećanja u Srbiji. *Habitus* 11-12: 68–83.
- Meyer, Erik. 2008. „Memory and Politics“. U *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, ur. Astrid Erl i dr, 173-181. Berlin and New York: Walter de Gruyter.
- Milivojević, Snježana 2007. Politike sećanja: suočavanje s prošlošću. *Genero* 10–11: 97–100

- Misztal, Barbara. 2003. *Theories of Social Remembering*. Philadelphia: Open University Press.
- Mladenović, Lepa. 2005. 'The Politics of Knowledge of Difference'. U *Gender, Nation, Identity*, ur. Dana Johnson, 193-199. Belgrade: Women in Black.
- Mladenović, Lepa and Vera Litričin. 1998. „Belgrade Feminists“. U *Ana's Land. Sisterhood in Eastern Europe*, ur. Tanya Renne, 179-186. Colorado: Westview Press. pp.179–186.
- Ní Aoláin, Fionnuala and Eilish Rooney. 2007. Underenforcement and Intersectionality: Gendered Aspects of Transition for Women. *The International Journal of Transitional Justice* 1: 338–354.
- Nikolić-Ristanović, Vesna i dr. 1995. *Žene, nasilje i rat*. Beograd: Soros Fond.
- Papić, Žarana 2002. „Europe after 1989: Ethnic Wars, the Fascistization of Civil Society and Body Politics in Serbia“. U *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*, ur. Gabriele Griffin and Rosi Braidotti, 127-145. London: Zed Books.
- Poole, Ross. 2008. Memory, history and the claims of the past. *Memory Studies* 1: 149–166
- Scott, Joan W. 1992. „Experience“. U *Feminists theorize the political*, ur. Judith Butler and Joan W. Scott, 22-40. New York and London: Routledge.
- Scott, Joan W. 1998. „Introduction“. U *Gender and the Politics of History*, ur. Joan W. Scott, i-xiv. New York: Columbia University Press.
- Singer, Jefferson A. and Martin A. Conway 2008. Should we forget forgetting? *Memory Studies* 1: 273–278.
- Steans, Jill. 2007. Negotiating the politics of difference in the project of feminist solidarity. *Review of International Studies* 33: 729–743.
- Vojnomedicinska akademija, VMA O nama. Dostupno na: <http://www.vma.mod.gov.rs>
- Waaldijk, Berteke. 2007. „Beyond Social Citizenship: New Approaches in Comparative European Welfare History“. U *Reciprocity and Redistribution: Work and Welfare Reconsidered*, ur. Gro Hagemann, 1-22. Pisa: University of Pisa Press.
- Wessel, Ineke and Michelle L. Moulds. 2008. How many types of forgetting? Comments on Connerton. *Memory Studies* 1: 79–285.
- Woollacott, Angela. 1994. „Women, Munitions Makers, War, and Citizenship“. U *The Women and War Reader*, ur. Lois Lorentzen and Jennifer E. Turpin, 126-132. New York and London: New York University Press.

- Yuval-Davis, Nira. 1997. *Gender & Nation*. London: SAGE Publication.
- Zaharijević, Adriana. 2007. „Feminism and Pacifism“. U *Women for Peace*, ur. Staša Zajović, 224-241. Belgrade: Women in Black.
- Zaharijević, Adriana i dr. 2005. *Facing the past: feminist approach*. Beograd: Žene u crnom.
- Zajović, Staša. 1998. „Nationalism and Serb Women“. U *Ana's Land. Sisterhood in Eastern Europe*, ur. Tanya Renne, 169-173. Colorado: Westview Press.
- Zajović, Staša. 2007. Suočavanje s prošlošću – feministički pristup. Iskustva Žena u crnom. *Genero* 10-11:61–71.
- Zajović, Staša et al. (eds) 2007. *Women for Peace*. Belgrade: Women in Black.
- Žarkov. Dubravka. 2007. *The Body of War. Media, Ethnicity, and Gender in the Break-up of Yugoslavia*. Durham and London: Duke University Press.
- Žene u crnom. *O nama*. Dostupno na: URL <http://www.zeneucrnom.org>.

Politics of Memory, Feminism, and Solidarity after the Conflict in former Yugoslavia

Deana JOVANOVIĆ

Summary: In this article I point to idea of solidarity in feminist accounts of facing the past projects after the conflicts in the former Yugoslavia. While I indicate that solidarity plays an important stance in conceptualizing the notion of moral responsibility and feminism, I suggest that feminist approaches to facing the past need to reconsider the notion of Otherness, constructed within categories of gender. This aspect has been neglected in feminist accounts of facing the past. I illustrate the differences between women through an analysis of different memory narratives of women in Serbia who were in particular ways connected with the conflicts. In the conclusion I posit that complexities, as well as a dialogue between different Others within the same collective and category of gender need to be included while theorizing solidarity in the context of facing the past, in order to confront various (political) paradigms of exclusion in Serbia.

Key words: feminism, solidarity, memory, gender, Otherness, moral responsibility